

Сейітжанов З.Н.¹, Оспанова А.А.², Абиханова Г.³,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹профессоры, ф. ғ. д., ²PhD, аға оқытушы, ³PhD докторант, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aknur.ospanova@mail.ru

АҚТАН МЕН АҚБАЛА АЙТЫСЫ

Мақалада Ақтан мен Ақбала айтысы туралы айтылады. Ақтан мен Ақбала айтысы 1921 жылы Жәйір деген жерде өтеді. Ақбала өте алғыр, хат танытын дарынды ақын болған. Ақтан да бұдан бұрын да бірнеше айтысқа түсіп, ақын атанған азамат. Екеуі бір қыздың ұзатылу тойында айтысады. Айтыста отбасы, ошақ қасын сөз етіп қоймай, аса бір үлкен әлеуметтік мәселелерді көтереді. Мәселен, екі ақын айтысында Гоминдаң үкіметінің озбырлығынан қайтыс болған, ел қамын ойлаған батырларды (Қожаберген, Демежан, Зуха, Оспан т.б.) тілге тиек етеді. Солардың арманда кеткен әруақтарын елге үлгі етеді. Сонымен бірге, айтыста халықтың ішкі береке бірлігі кеңінен сөз болады. Әсіресе айтыстың бір ұтымды тұсы туған жерді қадір тұта асқақтата жырлауы. Айтыста Ақбала жеңіледі. Себебі ол Жәйірдегі қоныстанған руларды таратып бере алмай ата тек шежіреге келгенде сүрінеді. Айтыс өте көркем, мұнда дәстүрлі көркемдік құралдар да, ақындар өз ойларынан тапқан ажарлы айшықтар да жиі қолданылады. Сондықтан бұл айтыстың мән маңызы ерекше. Әрі осы айтыс Қытай және Монғолия қазақтарына кеңінен тараған алғашқы айтыстардың бірі болып табылады. Әсіресе бұл айтыстың ел тарихына қатысты, халықтың мұң мұқтажына, өмір тіршілігіне жан-жақты тоқталып тереңнен ой қозғауы айтыстың мәнін арттыра түседі.

Түйін сөздер: айтыс, ұлт, еркіндік, туған жер, ру, тарих, өмір, батыр, шиеленіс, тәсіл.

Seitzhanov Z.N., Ospanova A.A., Abihanova G.
The verbal poetry contest between Aktan and Akbala

The article deals with the verbal poetry contest between Aktan and Akbala. The verbal poetry contest between Aktan and Akbala took place in 1921 in the place Zhaiyr. Akbala was very talented and literate bard. Aktan had participated in several verbal poetry contests before and had already become a bard. They competed at a wedding party. Not only home matters were discussed during the contest, but big social problems were also considered in this verbal poetry contest. For instance, during the contest between the two bards were mentioned such heroes as Kozhabergen, Demezhan, Zukha, Ospan etc. who had taken care of their nation, but who had died because of the violence of the Gomindan government. The contestants of the verbal poetry contest sang about these heroes. In the contest was also discussed the inner situation of the nation and prosperity and unity of the nation. The most important point of this contest is to sing respectfully about the native land and glorify it. Akbala loses in the contest. Because she failed in the part of the contest about the tribes who lived in Zhaiyrand she failed to talk about the genealogy of these tribes. The contest is very interesting, as in this contest had been used traditional artistic means and the beautiful linguistic elements that the contestants had made up spontaneously. That is why this contest has a peculiar significance. Moreover, this contest is considered to be one of the first wide spread verbal poetry contests among the Kazakhs in China and Mongolia. The importance of the contest increases as the history, the sorrow of the people, the lives of ordinary people are deeply described in this verbal poetry contest from different angles.

Key words: verbal poetry contest, nation, freedom, native land, tribe, history, life, hero, tension, way, method.

Сейтжанов З.Н., Оспанова А.А., Абиханова Г.
Айтыс между Актаном и Акбалой

В статье рассматривается айтыс между Актаном и Акбалой. Этот айтыс между Актаном и Акбалой состоялся в 1921 году в местности Жайыр. Акбала была талантливым и грамотным акыном. Актан до этого участвовал в нескольких айтысах и был уже акыном. Они состязались на свадьбе одной девушки. Не только бытовые проблемы были обсуждены во время данного айтыса, но и большие социальные проблемы были также затронуты во время айтыса. Например, в ходе айтыса были упомянуты имена таких батыров как Кожаберген, Демежан, Зуха, Оспан и т.д., которые думали о благосостоянии своего народа и которые погибли вследствие насилия правительства Гоминдан. Акыны воспевали этих героев. Кроме этого, во время айтыса акыны пели о внутренней ситуации в стране и о процветании и единстве народа. Самым важным пунктом данного состязания было воспевание красот родной земли. Акбала терпит поражение в этом состязании. Ей не удается рассказать о племенах, живших в Жайыре а также об генеалогическом древе этих племен. Данный айтыс интересен, так как акыны в нём использовали не только традиционные художественные языковые средства, но и красивые лингвистические способы выражения мысли. Поэтому данное состязание имеет особенное значение. Более того, данный айтыс является одним из первых айтысов распространённых среди казахов Китая и Монголии. Особенно этот айтыс знаменателен тем, что в нём разносторонне описываются история, страны, печаль людей, жизнь простых людей.

Ключевые слова: айтыс, нация, свобода, родная земля, племя, история, жизнь, батыр, напряженность, метод.

Монғолиядағы қазақ әдебиетінің ірі өкілінің бірі – Ақтан Бабиұлы (1897-1973). Ол талантты ақын және драматург. Өлеңді төгіп те айтқан, жазып та шығарған. Оның ақын ретінде көпке танымал болуы айтыс өнеріне байланысты. Ақтан алғаш рет 1914 жылы Ұмсындықпен айтысып жеңеді. Бұдан кейін де бірнеше ақындармен (Ғазиза, Ақбала, Сағи, Бұрқасын т.б.) сөз сайысына түседі. Оның алғашқы айтысы Ақтанның есімін көпке әйгілеп ақын ретінде танытады. Өнер салыстырып сөзбен сайысудың бір әдемі үлгісін Ақбала мен Ақтанның айтысынан көреміз. Ақбала арабша хат таныған, сөзге шешен, алғыр қыз болады. Ақтан да 24 жастағы жас жігіт екен. Айтыс 1921 жылы Алтайдың шығыс жағында Жәйір деген жерде төре ауылындағы бір тойда өтеді. Ақтан осы ауылға күйеу жолдас болып келеді.

Ақбаланың ақындығы Ақтанның құлағына жетеді. Бір кездесудің реті енді келгендей болады. Ақбала отырған ақ ордаға кіріп келіп сәлем береді. Етікпен кірген Ақтан масаты кілемді басып, төре қыздың жанына келеді. Кілем үстінде қырындай отырған қызды көреді. Сол сәтте Ақбала:

Кім еді мына біреу ән сап тұрған,
 Қылмындап қаршығадай мойын бұрған
 Етікпен неге бастың кілемімді
 Кім едің тәртібің жоқ құдай ұрған ? [1]

деп менменсі сөйлейді қыз. Бейтаныс ақынды сүріндірудің бір тәсілін тапқандай, «етікпен

кілемді бастың тәрбиен жок» деп кінә тағады. Ақтан бұл сөзге ыға қоймай:

Ақбала арындаймын аш көзіңді,
 Оқша атып тигізейін мен сөзімді
 Алтайдың ардақты ақын еркесімін
 Сипармын кілем тұр ғой ақ төсіңді, –

дейді. Сөзін оққа балап, туған жерін ардақ тұта асқақтай түседі, қитығынан тие сөйлейді. Өзім көтере көрсету – бұрыннан бар тәсілдің бірі. Қарсыласының мысын басу үшін ақындар өздерінің шабыт-шалымын небір әдемі сөздермен өрнектеуге ден қояды. Ақбала да осы тәсілді ұстанады.

Жәйірдің жайнап тұрған шырағымын,
 Елімнің арғымағы –пырағымын.
 Аузыңды тартып сөйле аптық Жәдік
 Біреудің күн шалмаған құрағымын.

Ақбала да шалқи сөйлеп, үдей түседі. «Жәйірдің шырағымын, елімнің пырағымын» деп тапқырлық танытады. «Біреудің күн шалмаған құрағы» екенін айтады. Ақтан сонда былай жауап береді:

Алтайдың ақ иығы сұңқарымын,
 Елімнің арғымағы тұлпарымын.
 Құрағың күн шалмаған қуқылдапты,
 Дәмі жоқ қауызындай құр тарының.

Өзін Алтайдың ақиық сұңқарына, арғымақ-тұлпарына балайды. Екеуі бір-бірінен асып

түскендей болады. Ақтан «біреудің күн шалмаған құрағымын» деген сөзінен ілік тауып, «Біреудің күн шалмаған қуқылдапты», атыңа затың сай емес деп қағытады. Сондай-ақ «Көгедай, Сәмен, Жабағыны» аталарының сатып әкелгенін айтып, өткен тарихты қозғайды. Айтыстың әлеуметтік салмағы арта түседі. Бұған Ақбала:

Тарихты басқа халық жүр ме көрмей,
Төрені сен не дейсің тантық керей.
«Ауыз тый әлем жерде» – деген қайда?
Олжаң сол осы жерден қайтсаң өлмей, –

деген жолдардан айбатын аңғартқандай болады. Ата-тегінің ақ сүйек екенін айтып, тіліңді тарта сөйлемесең, осы жерден аман кетпейсің деп сес көрсетеді.

Сөзайтысыбарғансайыншиеленісе, өткірлене түседі. Ақтан да, «Қанша арындағаныңмен айтқаныңа жете алмайсың», «Ұлы керей ұрқына соқтығам деп, күлің көкке ұшпасын» деп сақтандырады. Мықты рудың бірі екенін айтады. Айтыстың өн бойынан ақындардың нағыз айтыс шеберлері екені байқалып отырады. Бірін-бірі қуып айтып, бірінен-бірі асып түсіп ұтымды жауаптасады. Әу баста айтысты бастаған Ақбала болғандықтан, айтыстың соңына дейін тізгінді қолдан шығармай қарсыласын сүріндіруді мақсат етеді. Сондықтан ол ойламаған жерден жалт беріп, айтысты басқа арнаға бұрып жібереді. Бұл тәсілі оның әбден ысылған, қалай айтысудың айла-амалын жете білетіндігінің белгісі екені хақ.

Ақбала енді бір кезекте байлық пен батырлықты тілге тиек етеді:

Жәйірдей әсем сұлу жерің бар ма?
Шаппастай байлығы асқан елің бар ма?
Қытайға қызыл шоқты күш бермеген
Мамандай батыр туған ерің бар ма?

«Шаппастай байлығы асқан елі мен Мамандай ерін» мақтаныш етеді. Осы сияқты қандай ер-азаматтарың бар деп сауал тастайды. Бірақ Ақтан бұл сөзге тосыла қоймайды:

Бұл Ақаң өлең десе аттай желді,
Жарайды мен мақтасам Ошың ерді.
Осындай батыр болса Мамаң төре
Жәйірге не себепті қашып келді? –

деп өзінеқайыра тіке сауал қояды. Тағы бір шындықтың шетін шығарып, айтысты әлеуметтік арнаға бұрады. Мамандай ерінің Жәйірге қашып келгенін әжуалайды. «Қамқоршы болса Мамаң халығына, Дансам деп мың еркек

қой неге жеді?», – деген жолдар арқылы оның жемқорлығын әшкерелейді. Екеуі алма-кезек жауаптасады. Нағыз төкпе өнердің иесі болған ақындар бірінің сөзіне бірі ұтымды жауап береді. Айтыс күнделікті күйбең тірлікті айналсоқтамай, қоғамдық мәнді мәселелерді қамтып отырады. Әр кезде болған тарихи деректерді алға тартып, тапқырлық таныта ой өрбітеді.

Ақтан алғашқы ел билеген төрт биді мақтаса, Ақбала қарсы жауап беріп, «кедей-кепшіктерді зар жылатқан» деп кінәлайды. Кейбіреуге көрсеткен қиянат-қысымдарын сынайды. Бұған қарағанда, ел билеушілерді қанша мақтағанмен де олардың шынайы бейнелері, іс-әрекеттері ашылып отырады. Ақындар ру аралық араздықты да мінейді. «Сыйыспай Алтайға елің Қобда кетті». Өз ұлтының еркіндігі мен жерінің тұтастығы үшін басын бәйгеге тіккен ерлердің Гоминдаң отарлаушылары тарапынан қаза тапқан аянышты өмірлерін де назардан тыс қалдырмайды. Ақбала:

... Қытайың өлтірмесе қайда кетті,
Ізғұтты, Қылаң менен Жарқынбайың, –

десе, Ақтан да қарап қалмайды. Қожаберген, Демежан, Зуха, Оспан сияқты батырларды мақтан етеді. Осылардың өліміне ел билеушілер де кінәлі екенін алға тартады.

Шынымен өлтірмесең, ойлашы өзің
Кешегі ер Демежан қайда кетті?
Атқызып торғауыттың уаңына
Атанбай, Байжұманы матап бердің, –

дейді. Ақындардың айтып отырғаны шынайы шындық еді. Бұл көптің көңілінде жүрген ойды дөп басатын сөз. Сөз сайысында саяси мәні бар мәселелер батыл көтеріледі. Ел үшін қазақ болған ерлердің намысын жоқтайды. Ақындар жорта сөйлемей, үнемі шындыққа табан тіреп ой өрбітеді. Ақбала енді бірде Ақтанның намысына тие:

Ататын тай ұрласа тырс еткізіп,
Қытайдан қай ерің бар кегін алған?

Немесе:

Мақтаған керейдегі төрт үкірдей
Қытайға басын иіпбодан болған, –

деуі ащы шындық. Бір жағынан Гоминдаң ұлықтарының озбырлығын шенейді. Ұлттың намысын қайрап, ойын оятады. Кек алмай үнсіз

қалғандарына көңілі толмайды. Екінші жағынан бодандық бұғауға көнбеуге шақырғандай болады. Екі ақынның сөзі терең мағыналы, мәнділігімен ерекшеленеді. Қоғам бойындағы кесепатты кесіп айту – батылдық. Ру атынан сөйлеп отырып-ақ бүкіл ел басындағы ауыртпалықты ашып береді. Мұндай елдік мәселені көтеру олардың ой-өрісінің биік екенін байқатады.

Айтыста ақындар туып-өскен жерлерін (Алтай, Жәйір) ерекше сүйіспеншілікпен шабытта-на жырлайды. Ақбала Жәйірді:

Жәйірдің суы тұнық, шөбі раң,
Жер жетпес айта берсем тіпті бұған, –
десе, Ақтан былай дейді:
Бойынан он екі өзен ел тараған,
Алтайды көшіп ауылым жоталаған.
Шүйгіні Алтайымның сол емес пе,
Тайы туып, тайлағы боталаған.

Екі ақын туған жердің тамаша табиғатын, мол байлығын аса шеберлікпен төгілте жырлайды. Алтай мен Жәйірді қасиетті жер, қастерлі елдің мекені ретінде көрсетеді. Әсіресе Ақтан Алтай мен оны мекендеген елді мақтаныш ете отырып, бүкіл он екі рудың шежіресіне де жетік екенін де көрсетеді және Ақбалаға өз туған тегінді таратып айтып бер деп Ақбаланың бір осал тұсын тапқандай болады. Дәлелді шындық сөзге келгенде Ақбала тығырыққа тіреледі:

Бәйгеден аяқ тастап төске өрледім,
Жәдікке көпке дейін дес бермедім.

Жәйірге жалғыз ауыл келмесе атам,
Осындай қорлық сөзді естірмедім.
Төре аға-ау қашқын дейді мына керей,
Шыдаймын бұл қорлыққа қайтып өлмей. –

деп шындықтан жалтаруға мүмкіндік жоқ екенін айтып, шағына сөйлейді. Руының кім екені таратып бере алмайды, жеңілгенін мойындайды. Ақтан тағы сөзін сабақтап шалқи түседі:

Мекенім туып-өскен Алтай тауы,
Қызбенен аяқталды жігіт дауы.

Айтыс Ақтанның жеңісімен бітеді.

Екі ақын ұзақ сөз сайысына түседі. Бірінің айтқан сөзіне бірі тапқырлықпен жауап береді. Ақындар ел мен жердің рухын көтереді. Тарихи деректерге жүгінеді. Бірақ қызыл сөзді қуаламай, шындыққа сүйене отырып білгірлікпен айтысады. Сөзге жүйрік Ақбала Жәйірдағы руларды таратып айта алмағандықтан тосылады. «Кім еді Жәйірдағы руымыз, мен бұдан құтылам ба санап бермей» деуге мәжбүр болады. Айтыстың көркемдігі жоғары деңгейде. Өлең сөздің ажарын ашатын көркемдеу құралдары ұшырасады. Айтыс елдік мәселелерді көтеріп, қоғамдық ой қозғай білген. Ел басынан өткен қилы заманның қиянатын батыл айта алған. Сондықтан бұл төкпе (импровизатор) ақындықтың тамаша үлгісі боларлық айтыс деп білуіміз керек.

Әдебиеттер

Бабиұлы А. Өлең-толғаулар, айтыс, поэма, пьесалар. – Өлгий, 1987. – Б. 368-377.

References

Babiuli A. Olen-tolgauar, aitis, poema, pesalar. – Olgii, 1987. – B. 368-377.